Justin McCarthy ÖLÜM ve SÜRGÜN

Ergenekon SAVRUN

ÖZET

Amerikalı, ünlü tarih profesörü Justin McCarthy'nin 'Ölüm ve Sürgün' (Death and Exile),adlı eseri on dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başlarında Balkanlarda, Ortadoğu'da ve Asya'da milyonlarca Müslüman'ın öldürülmesi ve tehcir edilmesinin tarihi olduğu kadar Müslümanların maruz bırakıldıkları etnik ve dinsel kıyımların nasıl ortaya çıktığının tarafsız resmi belge ve kaynaklara dayandırılarak anlatıldığı tarihidir.

Rus İmparatorluğu'nun yayılmacı siyasetinin tarihi ve Balkanlar'da yeni ulusların tarih sahnesine çıkışları, geleneksel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılan Hıristiyan ulusların bakış açısından anlatılmıştır. Ölüm ve Sürgün, bu gelişmeleri, ilk defa olarak emperyalizmin, milliyetçiliğin ve etnik çatışmaların kurbanı olan Türklerin ve öteki Müslümanların bakış açısından dile getiriyor.

Ölüm ve Sürgün, Orta Doğu ve Balkan haklarının tarihine bakışımızı kökten bir değişikliğe uğratıyor ve bugünde devam etmekte olan çatışmaların daha iyi anlaşılmasını mümkün kılacak perspektifler sunuyor.[1]Ölüm ve Sürgün adlı eser sekiz bölümden ve son olarak da yazarımızın eserini kaleme alırken uyguladığı yöntemler ve hesaplamalar bölümünden oluşmaktadır. Kitabın bölümleri sırasıyla " Müslümanlar Değişimin Nedenleri, Doğu Anadolu ve Kafkasya, Bulgaristan, 1878'den 1914'e Doğu, Balkan Savaşları, Doğu Anadolu'da kesin sonuç belirleyici savaş, Batı'da kesin sonuç belirleyici savaş, Müslüman ülkenin başına gelenler ve son olarak da İzlenen yöntemler ve hesaplama biçimi", şeklindedir.

Makalemizi ele alırken, genelde kitabın içeriğine ve özellikle de eserin içinde de yer alan, o dönemi yaşamış ve şahit olmuş şahısların gözlem ve raporlarına ve resmi belgelerle bağlı kalarak, Ölüm ve Sürgün adlı eseri karşılaştırmalar yaparak ele alacağız.

Ölüm ve Sürgün'ün yazarı Justin McCarty, Louisville (ABD) Universitesi'nde tarih profesörüdür. Özellikle Balkanlar ve Orta Doğu konusunda yaptığı bilimsel çalışmalarla tanınmaktadır. Ölüm ve Sürgün'den önce yayımlanan kitapları da şunlardır; The Arab World, Turkey, and Balkans (Arap Dünyası, Türkiye ve Balkanlar, 1982), Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and The End of Empire (Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolu'sunun Nüfusu ve İmparatorluğun Sonu, 1983), The

[1] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar,arka kapak, İstanbul,1998.

Population of Palestine: History and Statistic of the Late Ottoman Period and the Mandate (Filistin Halkı: Genç Osmanlı ve Manda Dönemi Nüfus Tarihi ve İstatistikler, 1990).

Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Osmanlı İmparatorluğu nüfusu üzerinde yaptığım araştırmalar, beni Müslümanlar arasındaki ölüm ve göçü konu alan bu çalışmaya götürdü. O zaman nüfus üzerinde çalışırken ilgi duyduğum, sadece, Anadolu'da kaç Müslüman'ın yaşamakta olduğunu ve bunların nüfusunun 19.yy ile 20.yy'da hangi ölçüde değiştiğini belirlemekten ibaretti. Bu araştırmanın sonucu beni şaşkınlık içinde bıraktı.; çünkü daha önce Osmanlı tarihi hakkında okuduklarımın arasında hiçbir şey, beni, bu dönemdeki çok yüksek ölüm oranıyla karşılaşmaya hazırlamamıştı. İstatistikler, Müslüman nüfusun dörtte birinin yok olduğunu söylüyordu. Tarih kitaplarında böylesine bir nüfus kaybının es geçildiğine inanamıyordum. Yalnız Birinci Dünya Savaşında değil tüm 19.yy boyunca da, Anadolu'nun, Kırım'ın, Balkanlar'ın ve Kafkasların Müslüman halkları inanılmaz yükseklikte bir ölüm oranına maruz kalmıştı. Onların kayıpları, araştırmayı daha da derinleştirmeye değerdi.[2]

Birinci Bölüm: Müslümanlar Değişimin Nedenleri

1800'de Anadolu'da, Balkanlarda ve Güney Rusya'da çok geniş bir Müslüman coğrafyası vardı. Bu sadece Müslümanların egemen bulunduğu bir ülke olmakla kalmıyordu, üzerinde Müslümanların çoğunluk oluşturduğu bir bölgeydi. Bu ülke, Kırım ile art-bölgelerini, Kafkasya yöresinin çoğu bölümünü, Anadolu'nun hem doğusunu hem batısını ve Arnavutluk ile Bosna'dan Karadeniz'e kadar uzanıp, hemen hemen tümü Osmanlı İmparatorluğu ülkesi içinde bulunan Güneydoğu Avrupa'yı kapsıyordu.

1923'de ise, Müslüman ülkesi durumunda kalan, yalnızca Anadolu, Doğu Trakya ve Güneydoğu Kafkasya'nın bir bölümünden ibaretti. Balkanlardaki Müslümanların çoğu gitmişti; ya ölmüşler, ya da göç etmek zorunda bırakılmışlardı; kalanlar, Yunanistan'da Bulgaristan'da ve Yugoslavya'da cep durumundaki yerleşim bölgelerinde yaşıyorlardı. Kırım'ın Kuzey Kafkasya'nın ve Rusya Ermenistan'ının Müslümanları da aynı yazgı haklamıştı.

1821 ile 1922 arasında, beş milyondan fazla Müslüman, topraklarından sürülüp atılmışlardı. Beş buçuk milyondan fazla Müslüman, kimi savaşlarda öldürülerek, diğerleri de sığıntı durumda iken açlıktan ve hastalıklardan canını yitirmiştir. Balkanların, Anadolu'nun ve Kafkasya'nın tarihinden çoğu bölüm, Müslümanlardan göçe çıkanlar ve Müslümanların verdiği ölüler göz önüne alınmaksızın gereği gibi anlaşılamaz. Osmanlı İmparatorluğu, kendini yenilemek ve çağdaş bir devlet kimliği ile varlığını sürdürmek için çabaladığı bir dönemde, önce sınırlı kaynaklarını, kendi halkının düşmanlarınca kıyımdan geçirilmemesi için korunması uğruna akıtmak, sonra d abu düşmanlar üstün geldiğin de, İmparatorluk ülkesine akın akın gelen göçmenlerin gereksinimlerini karşılamak için uğraşmak zorunda bırakıldı.[3]

---

[2] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar,önsöz, İstanbul,1998.

[3] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.1, İstanbul,1998.

Kendisinden önceki Osmanlı İmparatorluğu gibi, Türkiye Cumhuriyeti de, göçmenlerden oluşan bir nüfusu bütünleştirmenin ve bir yandan çağdaşlaşıp yaşamını sürdürme çabası harcarken, savaş zamanında uğranılmış korkunç yıkımın üstünden gelmenin tüm zorluklarıyla karşı karşıya kalmıştı. İşte bu savaşın kapışmaları, Türkiye Cumhuriyetinin karakterini yapılandırmıştır.

Tarihçiler, Kongo Savaşlarında Afrikalıların ya da Afyon Savaşlarında Çinlilerin kitlesel boğazlanmalarını anmaksızın emperyalizmin tarihini yazamazlar. Böyle iken batıda, Balkanlardaki yahut Kafkasyalı, Anadolu Müslümanların çektiklerinin tarihçesi hiçbir zaman yazılmamış ve anlaşılmamıştır.[4]

Osmanlı Avrupa'sının, Kırım'ın, Kafkasya'nın ve Anadolu'nun Müslümanları için yazgı belirleyici olmak üzere, başlıca üç etkenden bir araya gelmişti. İlk olarak Osmanlı'nın askeri ve ekonomik yönlerden güçsüzlüğü, ikinci olarak Osmanlı Hıristiyan halkları arsında gelişen ulusçuluk ve son olarak da Rus emperyalist yayılması diyebiliriz.[5]

19.yy da yıllar ilerledikçe ve Osmanlı Hıristiyanları arasında ulusal bilinç geliştikçe, Osmanlı azınlıklarının ulusçuluğu İtalyan ve Alman ulusçuluğunda da görülen ırkçı karaktere büründü, ama dinle bağ hiçbir zaman yok olmadı. Rumların, Bulgarların ve Ermenilerin ulusal bilincinde etkin olan, geniş ölçüde, beklide en ağırlıklı olarak, dinsel kimlik tanımlaması temeline oturan duygu idi.

Ancak, Osmanlılar, uzun süre boyunca ve hiç sapmadan izledikleri dinsel hoşgörü geleneği nedeniyle hemen hemen hiç övgü almadılar. Kaderin cilvesi, tam tersine, bundan dolayı pek ağır bir bedel ödediler. Yabancılar, Osmanlıların iç işlerine karışmak için bahane olarak, Hıristiyan milletlerin koruyucusu olarak davrandıklarını ve Hıristiyan kardeşliğini öne sürdüler. Kısacası Hıristiyan milletlerinin mensuplarını, Osmanlı düşmanı bir ulusçuluk yaratmak için bu ayrı dinden olma duygusunu kullandılar. [6]Osmanlı İmparatorluğunda 19. yy da kendini gösteren ekonomik ve toplumsal değişimler, Hıristiyanlara bir üstünlük duygusu kazandırdı ve Müslüman yöneticilere karşı hınçlarını da derinleştirdi. Pek çok Hıristiyan ekonomik açıdan ileri duruma geldikçe, bunlar doğal olarak, ekonomi alanındaki başarılarının yanına politik bir kudret de eklemek isteği duyar oldular.

19. yy da, yeni ulusçuluk nedeniyle Müslümanların uğradığı kayıpların öyküsü, 1821 Yunan ayaklanması ile başlar. Daha önce Sırplar da ayaklanmışlardı, ama onlar başlangıçta sadece Sırbistan'da konuşlandırılmış yeniçerilerin zulmüne karşıydı. Yunan ayaklanması, kendine özgü niteliğini Müslümanların topluca öldürülmesi ve sürülmesi ile belli eden hareketlerin Osmanlı devletindeki, bu tür süreç başlatan ayaklanmaların ilkidir. Yunan ayaklanması daha sonraki yıllarda Osmanlıya karşı girişilen diğer ulusal ayaklanmalara örnek model oluşturacaktır.

Yunan Bağımsızlık Savaşını anlatan tarihçi George Finlay 1861'de şunları yazıyordu;

---

[4] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.2, İstanbul,1998.

[5] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.4, İstanbul,1998.

[6] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.6, İstanbul,1998.

1821 Nisan'ın da 20.000 kişi toplamına yakın bir Müslüman nüfus, Yunanistan'da dağınık olarak yaşıyordu ve tarımda çalışıyordu. Ayaklanama çıkmasının üzerinde daha iki ay geçmeden bunların çoğu kıyımdan geçirildiler, adamlar, kadınlar, çocuklar, hiç acımadan ve sonra da hiç pişmanlık duyulmadan öldürüldüler. Günümüzde yaşlılar hala, taş yığınlarını parmakla gösterip, gezginlere, "İşte şurada Ali Ağa'nın kulesi vardı, burada hem onu, hem eşlerini ve hizmetkârlarını öldürdük" diye anlatırlar ve bunu anlatan yaşlı adam, yolu üzerinde öç alıcı meleğin bekliyor olabileceğini aklına bile getirmeden, bir zamanlar Ali Ağa'nın olan tarlaları sürmek için yürür gider. İşlenen suç bir ulusun suçu idi ve onun vereceği sıkıntılar ne olursa olsun bu sıkıntılar, bir ulusun vicdanında duyulmak gerekir; bu günahı bağışlatacak davranışlar da o ulusça yapılmalıdır. [7]

Diğer bir tarihçi Thomas Gordon ise daha da zalim örnekleri veriyordu; Yunanlı Başpiskopos (Patras Başpiskoposu) Germanos'un ağzından çıkan, ayaklanmanın ulusçu sloganı, " Hıristiyanlara huzur!, Konsoloslara saygı!, Türklere ölüm! İdi. Missolonghi'de, Müslümanların çoğu çabucak öldürüldü, ama Türk kadınları zengin Yunanlı ailelerce köle olarak alındılar. Vrakhori'de Türkler işkence ile öldürüldüler. Yunanlıların kâfir saydığı Yahudilerde Müslümanlar kadar hevesle kıyımdan geçirildiler. Mora'nın Müslüman nüfusu 25.000 kişi olarak hesaplanmıştı. Ayaklanmaların patlak vermesinden sonraki üç hafta içersinde, kentlere kaçabilenler dışında, bir tek Müslüman bırakılmamıştı.[8] C.M.Woodhouse ise, 'The Greek War of İndependence' adlı eserinde de söyle yazıyordu;

'Üç gün boyunca zavallı Türk yerleşimciler, bir vahşiler güruhunun şehvetine ve zulmüne teslim edildiler. Ne cinsiyet ne de yaş yönünden bir esirgeme yapıldı. Kadınlarla çocuklar dahi öldürülmeden önce işkenceden geçirildiler. Kıyım öylesine büyük ölçekteydi ki, çetecilerin başı Kolokotrones'in kendisi bile, "kasabaya girdiğimde yukarı hisar kapısından başlayarak atımın ayağı hiç yere değmedi demektedir". İlerlediği zafer kutlama töreni yolu, cesetlerden bir örtüyle döşenmişti'. [9]İşlenen cinayetler gösteriyordu ki, sırf bir nefret patlaması değil, hesaplı kitaplı siyasal eylemler niteliğindeydi. Yunanistan'da ki Türkler, sadece Yunanlılara ait ve bağımsız bir Yunanistan yaratma amacına uzanan yolda en büyük engel olarak görülmekteydiler. İşin sonunda Avrupa'nın büyük devletleri, Osmanlıyı 1830 yılındaki Londra Protokolü ile, Mora'da bir Yunan Krallığının yaratılmasına razı olmak zorunda bıraktıklarında, bu orada yüzyıllardır yaşayan Türklerden arınmış bir Yunan Krallığı idi. Her ne kadar ölümlerin sayısı hakkındaki hesaplamalar kesin belirlilik göstermiyor ise de, Yunan ayaklanmacılar tarafından öldürülen Müslümanların sayısının 25.000 geçtiği anlaşılmaktadır.[10] Yunan ayaklanması, Balkanlarda daha sonraki ayaklanmalar için bir model ortaya koyduğunu söylemiştik. Ulusal bağımsızlığı sağlamak uğruna, bölgeleri Türk nüfusundan

---

[7] George Finlay, History of the Greek Revolution, London s.172, 1861. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.8, İstanbul,1998.

[8] Thomas Gordon, History of the Greek revolution, edinburgh and london,1832, s.149, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.9, İstanbul,1998.

[9] C.M .Woodhouse, The Greek war of İndependence, New York 1975, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.10, İstanbul,1998.

[10] McCARTY, Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.11, İstanbul,1998.

arındırma politikası;1877-78, 1912-13 ve 1919-23 savaşlarında yeniden kendini gösterecektir. Daha sonraki savaşlarda amaç,1821'de ki Yuna ayaklanmacıların amacıyla aynı idi; yol üzerinde bir engel olarak duran etnik dinsel toplumu yok ederek, kendi içinde birlik gösteren bir ulus yaratmak. Ne var ki Gerek Yunan olsun gerek Bulgar ya da Ermeni ayaklanmaları her ne kadar ulusal bir ayaklanma olarak görülse de bütün hepsinin kökeninde ve arkasında dinin yani Hıristiyanlık fikrinin ve din adamlarının rolü çok büyüktür.

Görüleceği üzere, bir ulus yaratmak uğruna Türkleri ve diğer Müslümanları sürmek, ilerde Bulgarlar, Ruslar ve Ermeniler tarafından izlenen bir ilke olmuştur. Yeni ulusçulukların yürüyüş yolu üzerinde duruyor olmak, Balkanlardaki, Anadolu'daki ve Kafkasya'daki Müslüman toplumların kadersizliği idi. Onların bu kadersizliği dayandıkları bu devletin, yan, Osmanlı'nın onları savunacak yeterli güce sahip bulunmaması yüzünden daha da ağırlaşıyordu. Başlarına gelenler, kaderin bir kalleşliği idi, çünkü Türkler kendilerinin güçlü günlerinde Yunan ulusçuluğu türünden ulusçuluk gütmüş olsa idiler, baştan sona Müslüman egemenliğindeki ülkelerden sürülenler, Hıristiyanlar olacaktı. Oysa Osmanlılar böyle yapmayıp Hıristiyanların eskiden yaşadıkları yerlerde kalmalarına katlandılar. Onlar Hıristiyanlara çok kez iyi davrandılar, çok kez de kötü davrandılar ama onların varlıklarını sürdürmelerine ve dillerine, geleneklerini, dinlerini korumalarına izin verdiler. Böyle yapmaları da insanlık ve adalet açısından doğru olmuştu. Ne var ki 15.yy Türkleri böyle hoşgörülü olmasalardı,19.yy Türkleri kendi yerlerinde yurtlarında yaşamayı sürdürüyor olabilirlerdi.[11]

İkinci Bölüm: Doğu Anadolu ve Kafkasya

"Rusya yarı maymun, yarı ayıdır. Yabancı krallıklarda Avrupa'yı maymun gibi taklit eder; ama kendi yurdunda; ayının pençeleri her yerde kendini gösterir". [12]

Kafkasya'yı ve Doğu Anadolu'yu incelerken fark edilir ki bu ikisini siyasal sınırlarına rağmen, tek bir bölge olarak ele almak mümkündür ve gereklidir. Yaklaşık yüz yıl boyunca, Kafkasya'nın ve Doğu Anadolu'nun tarihleri ve halklarının başına gelenler, ayrı ayrı inceleme ile anlaşılamaz. Ekonomik, toplumsal, dilsel ve dinsel açılardan bu bölgenin halkları arasındaki bağlantılar 1920'lere kadar hatta belki daha sonrasına kadar pek güçlü kaldı. Rusya'nın güneyinin ve Osmanlı doğusunun halklarının tarihleri arasındaki yakın bağlantıyı anlamak için, bu halkların tarihlerini, siyasal sınırlara göre değil dinsel toplumlara göre ele

[11] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.12-13, İstanbul,1998.

[12] İvon Golovin, The Caucasus, london 1854, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.21, İstanbul,1998.

alarak incelemek gerekir. Anadolu Ermenilerinin ahvalini anlamak, incelemeyi Erivan Ermenilerinin ahvali ile yapmazsak olanaksızdır.

Rus ve Osmanlı egemenliğindeki Ermeniler, besbelli, hangi devletin uyruğu olurlarsa olsunlar birbirini kardeş sayıyorlardı. 1920'ler öncesinde din kardeşliğinden ayrı ve ona karşıt bir kavram olarak, aynı vatanın çocukları olma düşüncesinin Kafkasya'da yahut Doğu Anadolu'da kayda değer bir kendini göstermişliği bulunduğu kuşkuludur. Doğuda, Kafkasyalı bir Müslüman kendisini Kafkasyalı bir Ermeni'ye olmaktan çok daha fazla, Anadolulu bir Müslüman'a yakın hissederdi ve tıpkı aynı yolda, Doğu Anadolulu bir Ermeni de Anadolulu Müslümanlara değil, Kafkasya Ermenilerine daha çok yakınlıkduyardı.[13] Savaş zamanlarında, Ermeniler ve Müslümanların duygu birliğinin kimden yana olduğu apaçık ortaya çıkmıştır. Kırım Savaş'ın da olduğu gibi, Doğudaki Ermeniler ve Müslümanlar genellikle kendilerine düşenin, dindaşlarının yanında yer almak olduğu düşüncesindeydiler. [14]

Daha 1700'lü yılların erken döneminde, Büyük Petro zamanında, bazı Ermeniler Rus politikasına ve Rus ordusuna hizmet etmeye başlamışlardı. Ermenilerin Rusya'ya güvenle bağlanması ve o yandan destek umar olması, Rusların Kafkasya bölgesine gerçekleştirdikleri ilk seferlerden başlayarak, yeşermiş, artmıştı. Kafkasya Ermenileri, daha Çar'ın bu bölgeyi istila etmesine yardımcı olmak üzere bir askeri birlik oluşturdukları Büyük Petro dönemimde, Rus Çarlarına bağlılık ve destek sağlama sözü vermiş bulunuyorlardı. [15]Belki de Ruslar, Ermenilerin destek umarak bağlanabilecekleri bölgede tek güçlü Hıristiyan devleti idi, ama Rusların eylemleri kesinlikle kendi çıkarlarını gözetiyordu ve onların Hıristiyanlığı umursadıkları pek kuşkulu idi.[16] Osmanlı Anadolu'sun da ki Ermenilere gelince, onlar dahi Rusya'nın davasına bağlılıklarını ilk kez Ruslar yararına casusluk çalışmalarıyla göstermişlerdir. Doğu Anadolu'da yapılan bütün savaşalar da Anadolulu Ermeniler, 1827'deki Rus istilasından I. Dünya Savaşı'na kadar Doğu Anadolu Ermenileri Rus ordusuna yol gösterici olmuşlardır.[17] Anadolu'da Ermeni ayaklanmacıların Rusya'ya güvenip bağlanması 19. Yüzyılın ortasında Zeytun (K. Maraş iline bağlı ilçe merkezi Süleymanlı) ayaklanmasıyla açığa çıkmıştır. 1854 yılında, Osmanlılar Kırım Savaşında Ruslarla çarpışırken Zeytun ayaklanmacılarının Osmanlıya karşı savunma mevzilerini deşifre etmeleri. 1872'de Van Ermenileri bir cemaat olarak Kafkasya'daki Rus Kral Naibine yazı gönderip, kendilerinin kuracağı

---

[13] McCARTY, Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.23, İstanbul,1998.

[14] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.24, İstanbul,1998

[15] Muriel Ann Atkin, The Khanates of the Eastern Caucasus and the Origin of the first Russo-Iran War, Yale University, 1978, s.7, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.25, İstanbul,1998.

[16] Atkins, s. 25-27, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.25, İstanbul,1998.

[17] Caucasian Battlefields, s. 148-149, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.26, İstanbul,1998.

hükümet için destek dileğini öne sürüyorlardı. Açıkça Rus uyruğu olmak istiyorlardı ve somut eyleme geçmek için silah depolamaya başlayacaklardı.

Ayaklanmacıların eylemleri, onların Ermeni kilisesiyle bağlantısı sayesinde çok geniş ölçüde kolaylığa kavuşuyorlardı. Ermenilerde iki patriklik vardı birisi Erivan, ikincisi İstanbul' da bulunmaktaydı. Şöyle ki; din görevlileri, piskoposlar ve düşünceler, kolaylıkla Anadolu'dan Kafkasya'ya oradan Rusya'ya ya ve her yere serbestçe dolaşabiliyordu. Böylelikle Rus hükümeti ile ayaklanmacılar kolaylıkla iletişime geçebiliyorlardı. Ermeni din adamları, Ermeni kimliğinin iki odağı olan kilise ve çağdaş ulusçuluğu yan yana getiren en büyük güçtür.[18] Birçok yönden, Ermenilerle Müslümanlar arasındaki düşmanlığın temelinde Rusların Kafkasya'da ki yayılması vardır. Başka birçok yönden olduğu üzere bu yönden de Kafkasya bölgesiyle Doğu Anadolu birbiriyle bağlantılı idiler, çünkü her iki bölgede Rus Emperyalizminin amaçladığı adım adım yayılışın birer basamağı durumundaydılar. Görünüşteki amaç, Kırım'da yapıldığı üzere, Kafkasya'da da, Müslümanların nüfus çokluğu açısından ve siyasal açıdan egemenliği yerine Hıristiyanların nüfus çokluğunu ve Rusların siyasal üstünlüğünü geçirmek idi. Nüfus politikasının iki ana direği vardı: Müslümanların sürülmesi ve Hıristiyan halkların, Müslüman halkların zorla terk ettirildikleri yerlere yerleştirilmesi idi. [19] Bu göçlerin ve sonrasındaki hastalık, açlık, kıtlık ve ekonomik zorluklarla ilgili vahim durumu anlatan 14 Aralık 1864 tarihli İngiliz Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde şu çarpıcı örnekler verilmektedir. (Foreign Office).

'Haziran ayında, içlerinde dizanteri ve tifüs'ün pek yayılmış bulunduğu 2000 Çerkez göçmen, Uşak'a geldi. Bunlar önce hanlara ve yerlilerin zaten kalabalık sayıda yaşadıkları evlerinde barındılar, ama sonra kentin kuzeydoğu yanındaki köylere dağıtıldılar. Bulaşıcı hastalık yüzünden 200 tanesi ölmüştü.'[20]

Kafkasya'da ki Rus hareketinin en önemli etkilerinden biri, Osmanlı İmparatorluğunun Müslüman halkının tehlike karşısında gözünü açmasını sağlaması olmuştur. Ruslar yerlerine Hıristiyanları geçirmek için, zorla Müslüman halkları yurtlarından sürmüşlerdi. Bu politika, kendileri de gelecekteki olası Rus yayılışının yolu üzerinde bulunan Müslümanları etkilememiş olamazdı. Üstelik onlar, çok geçmeden, bu politikanın süregittiğini göreceklerdi. Osmanlının Hıristiyan ayaklanmacı uyrukları dahi, Rus politikasının sonuç olarak kendilerinden yana işlediğini göreceklerdi. Bundan sonraki değineceğimiz konularda da görüleceği üzere, gerek Osmanlı Müslümanlarının gerek Osmanlı Hıristiyanlarının çıkardıkları bu dersler, daha sonraki dönemde gerçekleşecek olan toplumlar arası kanlı savaşın tarihinde önemli bir yere sahiptir. Savaşın çıkmasının ve böylesine kanlı geçmesinin önemli bir nedeni olmuştur.

---

[18] Louise Nalbandian, the Armenian revolutionary movement: the Development of Armenian Political Parties Through the 19th century, Berkeley and Los Angeles, 1963, s.68, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.27, İstanbul,1998.

[19] 18 Atkins, s.144, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.29, İstanbul,1998.

[20] 19. Foreign Office, 97-424, Dickson'dan Stuart'a, Pera Beyoğlu, İstanbul, 14 Aralık 1864, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.43, İstanbul,1998.

Osmanlı İmparatorluğu gerçekte Doğu Anadolu'nun çoğu bölümünde etkin bir egemenlik kullanıyor değildi. Devlet, doğu nüfusunun yalnızca bir bölümü için, özellikle de kentlerin, kentler yakınındaki kırsal yörelerin ve sınır bölgelerinin nüfusu için önemli ve işlere karışan bir etkendi, ama diğer yörelerde varlığı belli belirsizdi.

Doğu Anadolu'da ki Osmanlı için diğer bir sorun ise Kürt aşiretlerinin durumu idi. Bunlar özellikle göçebe ya da yarı göçebe Kürt aşiretleri idi ve Osmanlı hükümetinin kamu güvenliğini sağlamak açısından ana işlevi bu aşiretleri denetim altında tutmaktı. O dönemlerde Osmanlı bu aşiretlerin etkilerini sürekli olarak dizginlemeye olanak verecek ne insan gücüne ne de parasal kaynağa sahipti. Bu nedenle onlar üzerinde denetim kurmak için pek tipik biçimde Osmanlıya özgü olan bir yöntemden, güç kullanımıyla desteklenmiş rüşvet sisteminden yararlanıyorlardı. Aşiret başlarının Osmanlı düzenine bağlılığı onlara onurlu unvanlar, makamlar ve para verilmesi ile sağlanıyordu. [21]Bazı Kürt aşiretlerinin zaman zaman Osmanlıya karşı ayaklandıklarını söylemiştik. Kürt aşiretleri, yörede egemenlik kurmak için, bir başarı olasılığı gördükleri her dönemde, Osmanlıyla çekişmeye girmişlerdir. Osmanlı ordusuyla 1834, 1836, 1847 ve 1879'da büyük çapta savaşlarda çatıştılar ve 19. Yüzyıl boyunca da küçük çapta çatışmalara girdiler. Amaçları bir devlet kurmak değildi, sadece merkezi hükümetin otoritesinden kurtulmaktı. Zaman zaman Kürt boylarının aralarındaki düşmanlıklar sayesinde Osmanlılar kendi egemenliklerini sağlama yoluna gitmiştir.[22]

İkinci bölümü özetleyecek olursak; 19. Yüzyılda Kafkasya'da ki ve Osmanlının doğu illerindeki denge Rus istilaları ve Kafkasyalı Müslümanların (Azeri, Çerkez, Laz, Abaza, Fars, Türkmen ve Kürt) zorla göçe gönderilmesi nedeniyle alt üst olmuştu. 20. Yüzyıl anlayışına göre bu eski denge, tatmin edici değildi. Dış düşmanları ve yoksul ekonomisi yüzünden bunalan Osmanlı hükümeti, kendi halkı arasında iç düzeni sağlayacak kolluk görevini tam olarak yapmaktan aciz durumdaydı. Ancak, geleneksel dengenin yerine geçen felaket, bundan daha beter olacaktı. Nice halk bütünüyle yurtlarından sürülüp sığıntı kamplarına tıkılmışlardı, oralarda büyük çapta telefata uğrayarak ölüp gitmişlerdi. Durumun düzeltilmesi için çare aranacağına, Rusların Osmanlılara karşı sürdürdüğü saldırılar, yarım yamalak da olsa yörede düzeni sağlayan tek güç niteliğindeki Osmanlı ordusunun farklı cephelere gönderilmesi bu bölgelerde düzenin daha da bozulmasına yol açtı. Rus saldırılarını beklide en kötü sonucu, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki bir kutuplaşma ve sonunda bu toplumlardan her ikisinin felaketine neden olacak karşılıklı bir güvensizlik ve düşmanlık yaratması olmuştur.

[21] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.45, İstanbul,1998.

[22] Charles Williams, The Armenian Camping, Londra, 1878 s.129-130. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.47, İstanbul,1998.

Üçüncü Bölüm: Bulgaristan

"Başka bir sonuca varmam olanaksızdı: Ruslar, Müslümanların soyunu kurutmak için kararlı bir politika izlemekte idiler".[23]

Bu bölümde Türk tarihinde 93 Harbi diye bilinen Osmanlı-Rus 1877-78 Savaşının özelliklede Balkan Müslümanları için acı sonuçları ve Rus emperyalizminin diğer hizmetkârı Bulgarların eliyle yapılan bilinçli katliam ve olaylara değineceğiz.

Ruslar 1806, 1811ve 1829'da Balkanları istila ettiklerinde, Bulgar gönüllüleri Ruslara katıldılar ve Kırım Savalında da Rusların yanında çarpıştılar. 19. Yüzyılda çeşitli zamanlarda Bulgaristan da Osmanlı egemenliğine karşı küçük ayaklanmalar patlak verdi. Ne var ki ayaklanmacıların Ruslar sayesinde Bulgar bağımsızlığını elde etmeleri ancak 1877-78 Osmanlı Rus Savaşından sonra olacaktı.[24] Savaşların çoğunda, yanlardan birinin kısa sürede yengi kazanması, sivil halkın başına gelen ölüm olaylarının olabildiğince düşük düzeyde kalması anlamına gelir. Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında böyle olmadı. Bulgaristan'ı ele geçiren Rusların amaçları, Müslüman ahalinin yığınsal kayıplara uğramasını kaçınılmaz kıldı.

Bulgaristan Müslümanlarının ölümleri dürt bölümde sınıflandırılabilir. 'Çatışmalardaki ölümler, Bulgarlar ve Rus birlikleri tarafından öldürmeler, yaşam için zorunlu gereksinmelerin sağlanmasını engellenmesiyle açlıktan ve hastalıktan ölümlerin ortaya çıkması ve son olarak da Bulgaristan Müslümanlarının Osmanlıya göçleri sırasında ve kamplarda kaynaklanan hastalıklardan ötürü gerçekleşen ölümlerdir.[25] Rus istilasının daha ilk günlerinden başlayarak, Rus birliklerinin savunmasız Türk ahaliyi öldürmeye girişmişlerdi. Rus vahşetinin kayıtları yalnızca Türk sığıntıların anlattıklarından ibaret kalsaydı, her ne kadar binlerce tanığın anlatımı kanıt niteliğiyle mutlaka bir ağırlık taşıyacak ise de, vahşetin inkârı belki mümkün olabilirdi. Ne var ki Rus askeri birlikleri tarafından yapılan sivil ahali kıyımlarına ilişkin kanıtların çoğu, çatışmaları gözlemlemiş ve 1877-78 savaşı mağdurlarıyla konuşup onlara sorular sormuş bulunan (ve hiç de tümü Osmanlılara karşı hoş duygular besliyor olmayan) yansız kişilerden ve Osmanlı görevlilerinin

[23] Berlin Kongresi 1878 sırasında büyük devletler adına Müslüman sığıntıların durumunu soruşturan İngiliz soruşturmacı Cullen'in raporundan. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.59, İstanbul,1998.

[24] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.59, İstanbul,1998.

[25] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.68, İstanbul,1998.

raporlarından gelmektedir. Muhabirler öyle şeyler görmüşlerdi ki, suçlunun Rus askeri olduğunda kolayca kanı birliğine varabiliyorlardı.[26]

Buna bir örnek verecek olursak eğer; Burgaz'daki İngiliz Konsolosu Brophy şöyle yazıyordu;

"*Ben on yıldan beri bu memleketteyim ve sekiz yıldan beri de Konsolos yardımcısı olarak görev yapıyorum; Şimdiye dek, Osmanlı yerel yönetiminin, hiçte az sayıda olmayan kusurlarını Majestelerinin, Büyük Elçiliğine bildirmekte hep önde gelenlerden oldum; ancak şimdi söylemeliyim ki, bir takım şeyleri görüp yaşadıktan sonra, buradaki Türk yönetiminin en güç bir döneme rastlaması yüzünden en kötü olmuş haline kıyasla dahi, sözde bir büyük Avrupa Devletinin (Rusya) yönetimi altında ve hiç değilse benim bölgemde tartışmasız olarak Osmanlı ya da yerel Türkler hiç bir şeye karışmayarak en aşağı altı aydan beri yürütülmesi dönemimde, Sancaktaki (Burgaz) durumun eskisine göre on kat daha kötü olduğunu görmek, beni biracık şaşırtmış değildir".* [27]

Daha çarpıcı bir örnek ise;

" Yabancı basın temsilcileri olup aşağıda imzası bulunan kişiler Şumnu'da bir araya gelmişlerdir. Bulgaristan'ın suçsuz Müslüman ahalisine karşı işlenmiş insanlık dışı eylemler hakkında kendi gazetelerine gönderdikleri haberlerin şimdi kendileri (muhabirlerin hepsi) tarafından yazılmış bir özetini imzaya bağlamayı, görevleri saymaktadırlar. Duyururlar ki: Razgrat'ta ve Şumnu'da çocukların, kadınların ve yaşlıların mızraklarla ve kılıçlarla yaralandığını kendi gözleriyle görmüşlerdir. Eylemlerin kurbanı olmuş kişiler kendilerine Ruslar tarafından yapılan feci davranışları anlatmışlardır. Bu kişiler, birçok köyün Müslüman ahalisinin tümünün ya kaçmaya çalışırken ya da talanına girişilmiş köylerde kıyımdan geçirildiğini açıklamışlardır. Her gün yeni yaralanmış birçok kişi gazetecilerin toplandığı yere (Şumnu) gelmiştir. Aşağıda imzası bulunanlar, kurbanlardan büyük çoğunluğun kadınlarla çocuklar olduğuna ve mızraklarla yaralanmış bulunduğuna tanıklık ederler.

Şu gazetelerin muhabirlerince imzalanmıştır: Manchester Guardian, Kölnische Zeitung, Standard, Frankfurter Zeitung, Journal des Debats, Morning Post, Republique Français, Pester Lloyd, Wiener Tagesblatt, Iılustrated London News, Neue Freie Presse, Times, Morning Advertiser, New York Herald, Scotsman, Egypeterczy Graphie, Wiener Vorstadt, Zeitung, Daily Telegraph ve Manchester Examiner".[28]

---

[26] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.69-70, İstanbul,1998.

[27] F.O. 195-1189, No: 36, Borphy'den Layard'a yazı Burgaz 8 eylül 1878. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.69-70, İstanbul,1998.

[28] F.O . 195-1189, NO 90, Blunt2dan Eliot'a yazı, 6 Ağustos 1877, ek no: 8, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.70, İstanbul,1998.

Bulgaristan Müslümanlarının varlığına son vermek için kullanılan yöntemler, 1877-78 Rus-Türk Savaşından binlerce yıl önce geliştirilmişti. Gerekli olan, cinayetlerin ve dehşet saçmanın bir karışımının kullanılması idi; bu sayede Müslümanlar ya hemen öldürülecek, ya da öldürülme korkusu ile yurdundan kaçacaktı. Bunu becermek için Rus ordusunda ki en uygun güç Kazaklardı. Kazakların yöntemleri Kafkasya savaşları sırasında gelişiminin en üst noktasına ulaştırılmıştı. Kazaklar yüzyıllardan beri 'Kirli Savaşlar' yapmanın ustası idiler ve sivil ahaliye karşı girişilecek harekâtta, son derece oynak bir süvari gücünde bulunan bütün yararlı niteliklere sahiptiler. Bu onarlara, Balkanlar üzerindeki Rus emellerinin gerçekleştirilmesi için pek etkin bir amaç niteliği kazandırıyordu. Köyleri yakıp yıkmaya, sığıntıları kesmeye başlamalarından az sonra 'Kazak' adını Türk köylüler korkarak ağızlarına alır oldular. Onların yaklaştığı söylentisinin çıkması, tam da Rusların tasarladığı gibi, Türk sığınmacıların yollara dökülmesine yetiyordu. (Burada kastedilen Kazaklar, Kazak Türkleri değildir, Rus Kazaklarıdır.)[29]

Yine de Bulgarların tümünü birden, Türklerin katilleri diye damgalamak haksızlık olur. Arşivlerdeki belgeler, Türklere zulüm edenler olarak toptan Bulgarlar deyip geçiyor olabilir ama en güçlü olasılıkla bu işlerden yalnız iki Bulgar grubu özellikle sorumlu idi; Müslümanlara karşı duydukları nefret daha önce Osmanlının bastırdığı ayaklanmada Müslüman halka ettikleri zulümle kanıtlanmış olan ayaklanmacı Bulgarlar, bir de Müslümanların topraklarını ve mallarını almakta kendileri için ekonomik yarar gören birey ve köy toplumlarıydı.[30] Rus makamları, Bulgaristan Müslümanlarının durumu hakkında Batı Avrupa kamuoyunun bilgisi artıkça, olayları örtbas etmekle işi geçiştirmeye çabalıyorlardı. Soruşturma kurulları, daima, Rusların, bilgi edinilmesini zorlaştırıcı ve uzlaşmaz tutumlarıyla karşılaşıyorlardı ve toplu katliamları örtbas etmek için cesetleri gizlice gömüyorlar ya da inkâr yoluna giderek geçiştirmeye çalışıyorlardı.[31] Birkaç istisna bir yana bırakılacak olursa, 1878 Mayıs Müslüman köylerine Rus ordusu tarafından doğrudan doğruya girişilen saldırıların sonunu getirdi. İngiltere'de ve diğer Batı Avrupa ülkelerinde kamuoyu pek dramatik ölçüde Osmanlı'dan yana geçmişti ve bu da savaşı sürdürmeyip elde ettikleri kazançları sağlama bağlamak isteyen Rusları etkilemişti. Zaten, Rusların kendilerinin doğrudan doğruya eylemde bulunmasına artık pek de gerek yoktu, çünkü Hıristiyan Bulgarlar Bulgaristan2ın Müslümanları üzerinde (kaçırtıcı) baskı sürdürmeyi başarmışlardı.[32] Bu konuyla ilgilide Burgaz'da ki İngiliz Konsolosu Brophy ise şöyle demekteydi. " Rusların kendilerinin artık Türklere saldırmadıklarını

[29] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.72, İstanbul,1998.

[30] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.78, İstanbul,1998.

[31] F.O. 195-1185, Calvert'dan Layard'a yazı, Edirne 15 ağustos 1878, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.98, İstanbul,1998.

[32] Şimşir, I, No 312'de aktarılan, Reade'den Salisbury'ye yazı, Varna 8 Temmuz 1878, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.93, İstanbul,1998.

ama Bulgaristan Türklerini yurtlarından sürüp çıkarma politikalarının aracı olarak yerel Bulgarları kullanmakta olduğu yorumunu yapmıştı. [33]

Yazarımız kitabın da 93 Harbinin bitiş sebebini Batı Kamuoyu'nun Türklere karşı gelişen olumlu tepkilerinden kaynaklandığını savunmuştur ve bir nebze doğrudur da, ancak bu kamuoyu fikrinin gelişmesinde başata İngiltere'nin ve diğer Batılı devletlerin Rusların Balkanlar'da fazla söz sahibi olmasını istememeleri ve bu yüzden de Ayastefanos Antlaşmasına (1878) karşı çıkarak Büyük Bulgaristan hayalleri ve de Balkanlar üzerinde Rus hâkimiyeti hayallerinin suya düşmesine neden olacak olan Berlin Kongresinin (1878) Rusya ve Osmanlıya, başta İngilizler ve diğer batılı devletler tarafından imzalatılmasıyla birlikte 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı son bulmuştur. Berlin Antlaşmalarının bazı maddeleri de özellikle de Ermenileri ilgilendiren bölümü ilginçtir ama şimdi bu konulara daha sonraki bölümlerde değineceğiz. Ancak hiç şüphesiz Berlin Kongresi Osmanlı için sonun başlangıcıdır diye biliriz, çünkü bu tarihten sonra Osmanlı'nın kucağına Batılı devletler iki tabiri caizse iki bomba bırakacaklardı. Biri Makedonya sorunu, diğeri ise konumuzun ana maddesi Ermeni meselesi olacaktır. Bulgaristan ve Balkanlarda olduğu gibi tıpkı Doğu Anadolu ve Kafkaslarda yaşayan Müslüman halkların makûs kaderi 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde bir birine paralel olarak hep bu yönde gelişecektir. Katliamlar, talanlar, sivillerin öldürülmesi, hastalıklar, batılı devletlerin eli ile bir birine yüzyıllardır komşu olmuş Osmanlının uyruğu ancak farklı dinlere mensup insanların bir birlerinden korku ile nefret ettirilerek düşman haline getirilmesine kitabımızın ileriki bölümlerinde tanık olacağız.

Dördüncü bölüm: 1878'den 1914'e Doğu

Birinci Dünya Savaşına yol açan dönem, doğu bakımından, gittikçe artan yoğunlukta bir kutuplaşma dönemi idi. 1877-78 Rus- Türk Savaşı, Anadolu'ya Müslümanları, Kafkasya'ya Ermenileri aktarmakla sonuçlanan "de-facto" oldubitti nüfus değişimine yeni katılımlar olmasıyla sonuçlanmıştır. Anadolu'da, Ermenilerle Müslümanlar arasındaki ayaklanmacı heyecan ve Kürtlerin talan baskınlarının her ikisi, Ermenilerle Müslümanlar arasındaki, nefreti ve bölünmeyi büsbütün azdırmıştır. Kafkasya'da, aynı nefret ve bölünme, 1905'de devrim girişimi sırasında çok kanlı bir biçimde yüzeye çıkacaktı.[34] Doğuda gözlemcilerin görsel olarak azlığı nedeniyle, 1877-78 Rus-Türk Savaşında ki doğu seyirliği üzerine var olan bilgiler, Bulgaristan'da ki savaşa ilişkin bilgilerle belirgin karşıtlık gösterir. Avrupa'da ki savaş alanlarında (Galati, Sofya, Niş, Rusçuk, Filibe, Edirne, Selanik, Üsküp)' de batılı devletlerin konsolosları var iken, doğuda pek az konsolos bulunmaktaydı. Savaş alanına en yakın konsolosluklar, çatışmalarının çoğunu geçtiği yerlerden hayli uzakta, Trabzon, Erzurum ve Tiflis'te idiler. Üstelik Erzurum'da ki İngiliz Konsolos Zohrab, hem derinden peşin yargılı biriydi, hem de bir diplomatta bulunması beklenecek gözlem değerlendirme deneyimleri yönünden eksik birisiydi. [35]Rus hükümeti, savaş sırasında, hatta olasılıkla

[33] F.O. 195-1189, NO 44, Blunt'tan Layard'a Burgaz, 6 Kasım 1878, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.93, İstanbul,1998.

[34] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.115, İstanbul,1998.

[35] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.116, İstanbul,1998.

daha öncesinden başlayarak, Anadolu'da ki Ermenilerin dinsel kimliklerini ve yeni oluşmakta bulunan ayrı ulus olma bilincine dayalı-ulusal kimliklerini kendi amacı için sömürmeye girişti.[36]

Tiflis'teki İngiliz konsolosu Ricketts, "savaşmaksızın teslim olan Ardahan Osmanlı garnizonunun geniş ölçüde kıyımdan geçirildiğini ve kentin, Rus düzenli ordusundan 12 000 asker tarafından talan edildiğini bildirmiştir".[37]

1877-78 Rus –Türk savaşından hemen önce ve savaş boyunca Rusya'dan on binlerce Müslüman, Osmanlı İmparatorluğuna geçti; karadan sınırı geçenlerin birçoğu Kürt idi. Savaş boyunca ve savaşın hemen sonrasında Osmanlı ülkesinden Rus ülkesine yapılmış Ermeni göçü, Ermenilerin, Osmanlı hükümetinden ya da yerli Türklerden korkması nedeniyle değil, Kürtlerden korkulması nedeniyledir. Savaş boyunca birçok Ermeni, Rusların yandaşı olarak davranmışlardı. Şimdi Ruslar çekip gittiğine göre, birçok Ermeni'de onların yanı sıra çekip gitmeyi zorunlu saydı.[38] Savaş boyunca ya da savaşın hemen sonrasında, Kafkasya'dan gelen Müslüman sığınmacıların toplam sayısı 70 000'in üzerindedir. Yerinden yurdundan olmuş Türklerin yanı sıra, şimdi Rusların eline geçen yörelerden gelme sığınmacıların bir haylisi de Kürtlerdi; ayrıca bir miktarı da Rusların kendilerini sürgüne gitme zorunda bırakmasından sonra Osmanlı ülkesinde iskân edilmiş olup şimdi yeniden göç etme zorunluluğuna düşmüş Kafkasyalı (Laz, Çerkez ve diğer Kafkas Müslümanlar)dağlı halklardı. Bunlar daha güneydeki bölgelere yerleşince, Van ve Erzurum vilayetlerin de yaşamakta olan Ermenilerle çatışmalara girdiler.[39] Doğuda Müslümanlarla Ermeniler arasındaki bölünmenin derinliği, savaş sonrasında, savaş öncesindekinden daha faza oldu. Bu durum, savaş sırasında ve savaşın bitiminin hemen sonrasındaki dönemde olup bitenlerin, gerek Müslümanlarca gerek Ermenilerce Rus niyetlerinin idrak edilmiş bulunmasının ve Ermeni ayaklanmacı örgütlerin eylemlerinin sonucu idi. [40] 1877-78 Rus-Türk savaşı sırasında ve onu hemen izleyen yıllarda Güneydoğu Anadolu'nun Ermenileri, tıpkı yerleşik Kürtler ve Türkler ve hatta Osmanlı askerleriyle devlet memurları gibi, Kürt aşiretlerinin elinden çok çektiler. Ermeniler, Kürt ayaklanmalarına kurban gitmişlerdi ve doğal eğilimleri, kuşkusuz, Osmanlı'nın devlet egemenliğinden kuşku duymak, ayrıca aşiretlerden nefret etmek olacaktı. Üstüne üstlük Sultan Abdülhamit'in 1891 yılında Kürtlerden oluşan Hamidiye süvari birliklerini kurması, mutlaka onların korkularını arttırmıştı. Her ne kadar Sultan'ın kafasından geçen, Rusların Kazak birliklerine benzer birlikler yaratmak idiyse de, Hamidiye birliklerini Ermeniler kümesini korumakla

---

[36] F.O. 65-978,NO.115, Ricketts'ten Derby'e yazı. Tiflis, 29 Ağustos 1877. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.117, İstanbul,1998.

34 F.O. 65-978, No.113 Ricketts'den Derby'e yazı, Tiflis, 22 Ağustos 1877. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.118, İstanbul,1998.

[38] F.O. 65-978, No.121 Ricketts'den Derby'e yazı, Tiflis, 2 Ekim 1878, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.121, İstanbul,1998.

[39] F.O. 195-1237, Clayton'dan Trotter'a yazı, Muş 31 Temmuz 1879, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.122, İstanbul,1998.

[40] Mark Sykes, Dar ul İslam, Londo 1904 s. 72-78, 115-117, 126-127 ve 130-131, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.126, İstanbul,1998.

görevlendirilmiş tilki olarak görmüş olmalıdırlar. Buna karşılık Hamidiye alaylarının kurulması, Kürtler üzerinde az çok denetim sağlamanın ve Ermeni ayaklanmasıyla baş etmeye hazır bir gücü el altında bulundurmanın tek çaresi gibi görünmüş olabilinirdi.[41]

1879'a gelindiğinde, Ermeniler arasında, özellikle de genç kuşak, kentliler ve Ermeni papazları arasında, ulusçu duygular belirgin biçimde gelişmeye başlamıştı. Uluslu piyesler yazılıyor ve oynanıyordu. Ermeni piskoposlar bağımsızlıktan henüz söz etmeseler de, ulusal özerklikten ve kendi kimliğini belirtmekten yana olduklarını açıklıyorlardı. İstanbul Ermeni Patriğinin kendisi, apaçık, "Ermenistan'ın Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmasını desteklemekteydi. İçeriği bu olan bir mektubu Bismarck ile diğer önderlere göndermişti ve kendi tasarısını, İngiliz Büyükelçisi Layard'a anlatmıştı. Layard ona "Ermenistan'da nüfusun çok büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğunu " anımsatmış ama Patrik Narses ona "Müslümanların Ermeniler tarafından yönetilmekle mutlu olacağı konusunda güvence vermişti".[42]

Ermeni ayrılıkçı partilere gelinince de karşımıza en güçlü üçü çıkmaktadır. Armenekan, Hınçak ve Taşnak, hem ulusçu amaçları yüzünden hem de gerekli görülürse kitlesel zorbalıklar uygulanmasını, seçilmiş insanların tasarlanarak öldürülmesini araç diye kullanmaya eğilimleri açısından Yunanistan ve Bulgaristan'da daha önce kurulmuş ve başarı kazanmış örgütlerle benzerlik göstermekte idi. Benzersiz kalan tek özellik şuydu ki; ele geçirmeyi amaçladıkları ülkede onların kendi halkı pek belirgin ölçüde azınlık oluşturuyordu.

Ayaklanmacı partiler, zaman zaman, kendi amaçları için, gerek Ermenilerin gerek Müslümanların canına kıymak heveslisiydiler. Ana çizgileriyle, tasarıları, 1876 yılındaki, sonuç yönünden başarılı olmuş Bulgar ayaklanmasını taklit etmekti; Müslümanlara saldırmaları için yerel Ermenileri tahrik etmek, ya da bu işleri kendileri yapmak, bununla Ermenilerin kıyımdan geçirilmesine yol açacak bir tahrik eyleminde bulunmak, böylece de Ermeni devletinin kuruluşuyla sonuçlanacak yolda, Avrupalıların işe karışmasını sağlamaktı.

Ayaklanmacılardan biri, Robert Koleji kurucusu olan Dr. Hamlin'e şöyle diyordu. " Hınçak çeteleri fırsat bulunca Türklerle Kürtleri öldürecekler, onların köylerini ateşe verecekler ve sonra dağlara kaçacakalrdır. Öfke içinde kalan Müslümanlar ayağa kalkacak, savunmasız Ermenilerin üzerine çullanacak ve onları öylesine bir vahşetle kıyımdan geçirecektir ki, sonuçta Rusya, insanlık ve Hıristiyan uygarlığı adına, işe karışacaktır". Dehşet içinde kalan Misyoner (Dr. Hamlin) " bu tasarının şimdiye kadar görüp duyduğu her tasarıdan daha vahşice ve cehennemlik olduğunu" söyleyince, şu yanıtı aldı: " Kuşkusuz size öyle geliyor, ama biz Ermeniler özgürlüğü elde etmeye azimliyiz. Avrupa, Bulgaristan'da olup biten dehşet verici olaylara sağır kalmadı ve Bulgarlara özgürlüklerini kazandırdı. Milyonlarca kadının ve çocuğun kanı

[41] F.O. 424-122, NO32-1 , Clayton'dan Trotter'a yazı, Van 13 Aralık 1880. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.127, İstanbul,1998.

[42] F.O. 424-68, No.639, Layard'dan Derby'ye yazı, İstanbul 18 Mart 1878, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.128, İstanbul,1998.

üzerinde çığlıklar halinde duyulacak bizim feryadımıza da sağır kalmayacaktır. Bizim başka umudumuz yok. Bunu yapacağız" . [43]

Ermeni ayaklanmacılar, Osmanlı İmparatorluğu Hıristiyanlarından yana olan Avrupa kamuoyunun peşin yargılığına güvenmekte isabet ediyorlardı ama kendilerinin ayaklanmasına Avrupalıların eylemsel ve işe yarar destek vermeğe heveslilik derecesine gereğinden çok fazla bel bağlamakta idiler. 1890'lı yıllar boyunca küçük çaplı Ermeni ayaklanmaları ötede beride çıkıp durdu ve birçok Müslüman'ın daha da fazla sayıda Ermeni'nin ölümüyle sonuçlandı. Avrupalılar hiçbir zaman zor kullanımıyla işe karışmadılar ama bu ayaklanmalar, Müslümanları, korkup durdukları şeyin (Ermenilerin, Rus desteğiyle Müslümanları öldüreceği) tümüyle doğru olduğuna inandırdı. Olup bitenlerin Avrupalılar içinde beklide en aklı başında gözlemcisi olan Büyükelçi Layard, durumun tam doğru bir analizini yaptı. Ona göre sonuçta elde edilebilecek tek kazanç, Rusların kazancı olacaktı. Ermeniler Osmanlıya karşı ayaklanmada başarı kazansa bile Rus İmparatorluğu içinde yutulacaklardı.[44] Osmanlı devletine karşı ayaklanmalar ve Ermenilerle Müslümanların yaptığı toplumlar arası çatışmalar, 1890'ı izleyen yıl boyunca tüm doğuda baş gösterecekti. Ermeni ayaklanmacılar, Sason (Batman) da çeteler kurarak Kürt aşiretleriyle çatışarak 1890'lar da etkinlik gösteriyorlardı. Oluk oluk kan akarken, Ermeniler, Kürtler ve Osmanlı askerleri, hepsi bu olaylara karışmakta idiler.[45]

1909 Adana olaylarında durum iyice berbat olmuştu. Adana yöresinde Müslümanlara karşı Ermeni saldırıları 14 Nisan 1909'da, Kilikya'da bir Ermeni ulusunun oluşturulması yolunda vaazlar veren ayaklanmacı Mersin Piskoposu Musekh'in etkisiyle başladı. Asilerin gücü hakkındaki abartılmış anlatımları dinleyen Adanalılar galeyana gelerek, ayaklanmaya karşı kendini savunma yoluna gitti ve olaylarda 17 000 ila 20 000 arasında insan can verdi.

1890 ile 1909 arasında geçen olaylar, 1915 yılının ruhsal durumuna yol açmıştır. İki tarafta birbirlerinin üstün tarafa geçmesiyle zayıf kalan tarafın yok olacağı korkusuyla bir birlerine saldırmışlardı. Bur dan da anlaşılacağı üzere Rusların oyunu tutmuştu.

Sonuç olarak 1877 ve 1914 arasında yayılan olaylar benzeri duyulmamış ölçüde felaketle gelmişti. Müslümanlar yurtlarından çoğu bölümün Ruslarca zapt edildiğini gördüler; geri kalanına da Ermeni ayrılıkçılar da el koymaya kalktılar. Ermeniler kendilerinin Ermeni yurdu saydığı Anadolu bölgelerinden çoğunu ele geçirmek ve bir ara ele geçirebildiklerini elinde tutmak konusunda Rusların başarısızlığa uğradığını gördüler. Ayrıca, Ermeni ayrılıkçıların, özellikle Adana ayaklanması örneğinde olduğu gibi başarısızlıkla sonuçlandığını ve bunun dehşet verici bir misillemeye yol açtığını gördüler. Bu olaylar

---

[43] GÜRÜN Kamuran, The armenian file, London 1985, s.128. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.129, İstanbul,1998.

[44] British Documents II NO. 354, Layard'dan Majeste Kraliçenin dışişeleri Bakanına yazı, İstanbul, 27 Nisan 1880. McCARTY, Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.130, İstanbul,1998.

[45] F.O. 78-4683, NO.3 S.2-8. Layard'dan Majeste Kraliçenin dışişeleri Bakanına yazı, 27 Nisan 1880. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.130, İstanbul,1998.

neredeyse bir yüzyıllık birikimle, Rus istilasının, Ermeni ulusçuluğunun ve Osmanlı güçsüzlüğünün ortak sonucu olarak çıkmıştı. Bir kez I. Dünya Savaşı çıkınca, yanlardan her biri, doğal olarak, diğer yandan, en kötü şeyleri yapmasını bekledi ve kendisi de buna göre davrandı.[46]

Beşinci Bölüm: Balkan Savaşları

Konumuzun ana teması Ermeni meselesi olduğu için, kitabımızın beşinci bölümü olan Balkan Savaşları'na daha yüzeysel değineceğiz.

"Genel bir söyleyişle, tüm Makedonya yüzeyinde her nerede bir Müslüman nüfus kalmışsa orada az çok şiddetli bir yoksulluk vardır; ama ülkenin çoğu bölümünde, büyük kentler dışında her hangi bir Müslüman nüfusun kalmış olabileceğinden kuşkuluyum". [47]1877-78 Rus- Türk savaşı ile 1912-13 Balkan savaşları arasında farklarda vardır. Daha eski olan bir savaş bir tek elin, Rusya'nın elinin güdümünde yapmıştı. Rusya'nın tek bir amacı vardı. Balkanlar'da, Müslümanlardan arındırılmış olacak ve bölgede Rus çıkarlarının ön kalesi işlevini görecek bir Slav devleti niteliğiyle, büyük bir Bulgar devleti yaratmak. 1912'de ise Rusların Bulgarlara muhabbeti soğumuştu ve Balkan Savaşlarında Çarın eli görülmedi. Tersine Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'ın her biri Osmanlıya karşı kendi savaşını yürüttü. Birinci Balkan Savaşında bağlaşıklar arasında görülen tek birleşme, düşmanlarını seçme konusunda olmuştu.[48] İki savaş arasında gözlemlenen farklılıklara rağmen; 1912-13 dönemiyle ilgili konsolosluk raporlarında görülen, tek tek kıyımdan geçirmelere ilişkin anlatımlar, 1877-78 denemim de yazılmış olanlara pek çarpıcı biçimde benzemektedir. Aşağıda aktaracağımız İngiliz konsolosluk raporundaki "Komitacılar" deyişi yerine "Kazaklar" deyişi kullanılsaydı, bu rapor belki 1912 yılı için değil 1877 yılı içinde rahatça geçerli olabilirdi:

" Hiç abartmaya düşmeden denebilir ki, Kavala ve Drama yörelerinde, Bulgar komitacılarının ve yerel Hıristiyan halkın elinden çile çekmemiş tek bir Türk köyü bile yok gibidir. Çoğunda, düzinelerle erkek kıyımdan geçirilmiştir; diğerlerinde vahşet ve talan etmeler olmuştur".

Kavala bölgesinde, Kavala Türklerinin komitacılar tarafından, daha önceki raporlarda bildirdiği üzere, öldürülmelerin yanı sıra Pravişta'da yaklaşık 200 Türkün ve Sarı Şaban'da bir o kadarının kıyımdan

---

[46] The Russian Empire, 1801-1917, Oxford, 1967, s. 611, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.142, İstanbul,1998.

[47] F.O. 371-1762, Lamb'den Dışişleri Bakanına yazı, Selanik 9 Mart 1913. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.148, İstanbul,1998.

[48] F.O. 195-2338. NO. 6650, Lamb'den Lowther'e yazı, Selanik 3 Aralık 1912. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.148, İstanbul,1998.

geçirildiği haber alınmıştır. Drama bölgesinde, Çatalca, Doksat, ve Kırık Ova'da Türkler öldürülmüşlerdir. Bu cinayetlerin çoğu, Bulgar işgalinden hemen sonra gerçekleşti, ama bazısının işlenmesi daha yeni olaydır".[49]

Müslümanları kıyımdan geçirip kalanları göç etmeye zorlayanların besbelli amacı, Balkanları Türklerden arındırmaktı. Bir yandan kısmen özümsenmiş ulusçu düşüncelerin, bir yandan da Müslümanların topraklarını, mallarını sahiplenmek isteğinin kendi dürtüsüyle, Balkanlı Hıristiyanlar, Müslüman sığınmacıların geri dönmemesini ve gitmemiş olanların gitmesini sağlama bağlayacak politikalar izlediler.[50] *1913 yılının sonuna gelindiğinde, bir "ölüm telefatı ve göçe zorlama" süreci yüzünden, Müslümanlar tüm Balkanlarda azınlık durumuna düşmüşlerdi. Oysa Osmanlının düşmanlarınca ele geçirilmiş Müslümanlar, Balkan Savaşlarının başlaması öncesinde, mutlak çoğunluğu oluşturmakta idiler. Ancak tıpkı 93 Harbi sonrasında olduğu gibi I. Balkan Savaşında da amaç Müslüman halkı Balkanlardan zorla sürmek ve sistemli bir şekilde kıyımdan geçirilmekti. Bir tek fark vardı o da; Rusların etkisi eskisi kadar görülmemişti.*

Altıncı Bölüm: Doğuda Kesin Sonuç Belirleyici Savaş.

Osmanlı doğusunun Müslümanlarıyla Ermenileri arasındaki, bir yüzyıldan beri süre gelen çekişme, I. Dünya Savaşı sırasında bir doruk noktasına ulaştı. Doğuda, aynı zamanda olarak; iki savaşın çarpışmaları bir arada yürütülüyordu: bir yandan Osmanlı ve Rus orduları savaşmakta, bir yandan da Doğu Anadolu'nun ve Güney Kafkasya'nın Ermenileriyle Müslümanları, bir toplumlar arası savaşta, birbirine girmiş bulunuyorlardı. Olaya sivil halkın ve orduların verdiği kayıp yönünden bakılırsa, doğuda 1914 ile 1920 yılları arasında yapılmış olanlar, insanlık tarihi boyunca en yüksek kayba yol açmış savaşlar arasındadır.[51] Osmanlı güçsüzlüğünün, Rus emperyalizminin, Avrupalıların işe burun sokmasının ve Ermeni ayrılıkçı ulusçuluğunun sonucu, çok yaygın kapsamda yakılıp yıkılma idi. Savaş sonrasında, Van, Bitlis, Bayazıt ve Erzincan gibi kentler geniş ölçüde yıkıntı yığınına dönmüştü, binlerce köy yakılıp yıkılmıştı. Her iki yandan sayısız insanlar ölmüştü. Bir ulusun kimliğini kazanmak için ayaklanan Ermeniler,

---

[49] F.O.195-2438, NO. 7076, Morgan'dan Lowther'e yazı, Kavala 28 Aralık 1912, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.150, İstanbul,1998.

[50] F.O. 371-1762, Young'dan Bax-Ironside'a yazı, Kavala 21 Aralık 1912. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.163, İstanbul,1998.

[51] J. David Singer, Melvin Small, The Wages of War, 1816-1965, A Statistical Handbook, New York, 1972, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.193, İstanbul,1998.

kendi kendilerinin efendisi olmadıkları bir Sovyet Cumhuriyeti içinde bırakılmışlardı. İşin sonunda savaştan yengi kazanmış olarak çıkan Türklerin elinde, yıkıntı halinde bir ülke kalmıştı.[52]

Doğu'nun kentlerindeki ayaklanmalar, Osmanlı doğusunun kırsal alanlarına da yansıyordu. Ermeni ayaklanmacılar Müslüman köyleri de, özellikle Kürtlerin saldırılarına uğruyordu.[53] 1916 yılının Ocak ayında, Rus ordusu ilerlemeye geçti ve Osmanlıları yenilgiye uğrattılar, 16 Şubat'ta Erzurum ve Muş, Bitlis, 3 Mart'ta, Karadeniz cephesinde Rize 8 Mart'ta, 16 Nisan'da Trabzon, 17 Temmuz Bayburt ve 25 Temmuz'da Erzincan'ı ele geçirdiler. 1916 yılının geriye kalan bölümü, zapt edilmiş bölgelerde 'temizlik' için harcandı.

Osmanlılar için tek başarı notu vesilesi, 1916 yılı Ağustos'unda, Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 2. Osmanlı Ordusunun Muş ile Bitlisi geri alması olmuştur.

Hiç kuşkusuz, Rus Devrimi doğuda Osmanlı için fayda sağladı, 1917 Devrimi sonrasında, Rus birliklerinden bazıları artık cepheyi bırakıp gitmeye başlamışlardı. Kısacası 1917 Ekim Devrimi Anadolu'da ki Rus ordusu varlığının sonunu getirmişti. 1917 yılı boyunca, doğudaki Osmanlı orduları yeniden toparlandılar. 1918'de saldırıya geçtiler ve Mart ayı sonuna gelindiğinde, 1914'ten beri yitirdikleri yöreleri etkin biçimde geri almış bulunuyorlardı.[54]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni ayaklanmalarına bakacak olursak; Osmanlı İmparatorluğunun savaşa gireceği anlaşılır anlaşılmaz Doğu Anadolu'da Ermenilerin ayaklanması başlayacaktır. Rusya'nın 2 Kasım 1914'de savaş ilan etmesinin öncesinde, Ermeni çeteleri gerilla savaşı yürütecek küçük birlikler halinde örgütlenmeye başlamışlardı. Ayaklanmaya hazırlık niteliğinde olmak üzere, ayaklanmacı Ermeniler, sağlanması ya da bedelinin ödenmesi geniş ölçüde Ruslarca üstlenilmiş olan muazzam miktarda malzemeyi ve silahı depolamış bulunuyorlardı. [55] Van ve Bitlis ayaklanmalarının ayrı bir önemi vardır. Bu iki şehrin köylerinde Ermeni çeteler sayısız köylü halkı kıyımdan geçirmişlerdir. Konuya ilişkin farklı kaynaklara değinecek olursak eğer Prof. Dr. Bayram Bayraktar'ın " 20. Yüzyılın Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri" adlı eserinde Bitlis ayaklanmasına neden olarak şunları aktarmaktadır.

" 1914 Bitlis ayaklanmasına neden olarak gösterilen sosyal, idari ve askeri mahiyet taşıyan reformlar, aslında doğrudan Ermeni sorunun bir parçasıydı. Bu konuda, uluslararası bir takım ilişkiler ve yoğun diplomatik görüşmeler sonucunda Türkiye ile Rusya arasında 8 Şubat 1914'te Yeniköy'de bir antlaşma

---

[52] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.193, İstanbul,1998.

[53] Caucasian Battlefields, s. 299, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.197, İstanbul,1998.

[54] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.198, İstanbul,1998.

[55] 10. Kolordu kumandan vekili, Pertev Beyin, Van Belgeler II, NO 99, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.202, İstanbul,1998.

yapıldı. Antlaşmanın kökeni, Ermenilerin muhtariyet kazanımlarına yönelik olarak, 1878 Berlin Antlaşmasına kadar uzanmaktadır ve konuyla ilişkili olarak İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya başrolü oynamışlardı. 8 Şubat 1914'te kararlaştırılan konuları özetlersek, Doğu Anadolu bölgeleri iki eyalete ayrılacak ve bu bölgelerden biri Van, Bitlis, Harput (Mamüretü'l- Aziz)ve Diyarbakır'dan oluşacak, diğeri ise Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetlerini kapsayacaktı. Eyaletlerin başında da birer Avrupalı müfettişlerin bulunacaktı. Ermenilere uluslararası bir denetleme teşekkülü altında bir takım yetkiler tanıyordu".[56]

Başlardaki Ermeni saldırılarını Rus makamlarının ayarlamış bulunduğunu gösteren belgesel kanıt yoktur. Ruslar için böyle bir şey yapmak gereği bulunmuyordu ve Ermenilere, kendilerinden Osmanlı ülkelerinden kargaşalık çıkaracakları konusunda sağlam bir güven duyabilirlerdi. Ancak, Ruslar, işgal ettikleri bölgelerde Müslümanların silahlarını toplayıp bunları yerli Ermenilere dağıtmak dâhil, Ermeni ayaklanmasını kolaylaştırmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. [57]

Ermeni ayaklanmasına Osmanlının verdiği karşılık, gerilla savaşı ile uğraşmak zorunda kalan diğer 20. Yüzyıl devletlerinin verdiği karşılığın aşağı yukarı aynı idi. Osmanlılar, Ermeni asilerin gerek Ermeni köylülerce, gerek ayaklanma önderlerinin mesken edindiği doğu kentlerinin Ermeni halkınca candan desteklendiğini biliyorlardı. Bu nedenle köktenci bir eylem gerçekleştirme kararı verdiler. Çatışmaların yapılmakta olduğu ya da yapılabileceği yörelerden Ermeni nüfusu zorunlu göçe çıkarmak. Bu içerikteki ilk emirler 26 Mayıs 1915'de gönderildi. Zorunlu göçe çıkarmanın amacı, yoğun bulundukları yerde Ermeni nüfusunu başka yerlere kaydırarak bu yoğunluğu azaltmak ve Ermenileri savaş alanlarından ve önemli tesislerden uzak tutmaktı.

İstanbul'un amaçlarının ne olduğu besbelli idi; Ermenileri, barışçı yoldan göçe çıkartıp yeniden iskân etmek. Bu konu hakkında bulunabilen ve gerçekliği belirlenmiş Osmanlı belgelerinin tümü, Ermeni göçmenlerin haliyle en azından resmen ilgilenildiğini ortaya koymaktadır. İşlerin hangi süreç içinde yürütüleceğini belirleyen ayrıntılı yazılar hazırlanmış ve vilayetlere gönderilmişti. Bunların kapsamında, göçe çıkanların bırakacağı malların satışı, göçmenlerin ayrıldıkları yerlerde hangi ekonomik koşullarda idiyseler yeni iskân yerlerinde de benzer koşulların sağlanması, sağlık ve hastalıklardan korunma konularında talimat v.b. bulunmakta idi. Kısacası kâğıt üzerinde her şey kusursuz görünüyordu. Yeniden iskân yönetmeliğinin 1. Ve 3. Maddeleri, sorunların nerede çıkacağını göstermekte idi.

"*Madde 1. Başka bölgelere aktarılacak olanların oraya ulaşımı konusunu düzenlemek, yerel yönetim birimlerinin sorumluluğundadır".*

---

[56] Prof. Dr. BAYRAKTAR, Bayram, 20. Yüzyılın Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri, Van Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği, s. 438-439, İNKİLAP, İstanbul,

[57] Bronzar Paşa'dan Başkumandan vekili adına genelge, 18 Mart 1915, Belgeler I, NO 17, S. 205, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.216, İstanbul,1998.

"Madde 3. Başka yere aktarılacak olan Ermenilerin yeni iskân yörelerine gidiş sırasında canlarının ve mallarının korunması, kendilerine yiyecek ve barınak sağlanması ve dinlenmelerine olanak verme düzenlemesinin yapılması, yol boyundaki yerel yönetimlerim sorumluluğundadır. Her kademede ki devlet memurları bu konuda gösterilebilecek her hangi bir ihmalden dolayı sorumlu tutulacaklardır". [58]

Halk topluluklarının kitlesel bir göçünü denetim ve güdümleri altında bulunduracak olan yöneticiler, Ermeni asilere karşı yürütülen bir gerilla savaşının ve Ruslara karşı yürütülen bir düzenli ordular savaşının ortasında bulunuyorlardı. Kendilerinin emri altında barış ve huzuru koruyacak çok küçük birlikler vardı. Cepheye gönderilmemiş jandarma birlikleri, asilerle çatışmaya girecek kadar güçlü olmadıkları gibi, göçe çıkarılmış Ermeni kafilelerini koruyacak kadar yeterli güçleri yoktu. Böylece doğudaki Osmanlı yöneticileri ya Ermeni kafilelerini yola çıkarırken onlara iyice koruma sağlamak, ya da kendi yetki alanları kapsamında bulunan Müslümanları ve kendilerini koruya bilsinler diye jandarmaları yerli yerinde tutmak seçeneği karşısında kaldılar.

Aslında, göçe çıkan Ermenilerin güvenliğinin sağlanması işi merkezi hükümete düşüyordu. Ama merkezi hükümetin bu açıdan durumu tıpkı yerel yönetim birimlerininki gibiydi. Ermeni kafilelerini korusunlar diye düzenli ordu birliklerini görevlendirip göndermek, bu birlikleri, Ruslara karşı savaşmaktan ya da Ermenilere karşı savaşmaktan alıkoymak demek olacaktı. Zaten istese de bunu yapamazdı. Merkezdeki yöneticiler eğer bir Ermeni devleti kurulursa Müslümanların başına neler geleceği konusunda iyimser hayallere kapılamazlardı. Balkan Savaşları, onlara neyin beklenmesi gerektiğini öğretmişti. Keza, Rusların zapt ettiği yörelerden göç yoluna düşen Müslümanların başlarına gelenlerde pek belirgin bir ders çıkarma örneğiydi. [59] Ermenilerin Müslümanlara karşı kıyımlarının ve Müslüman köylerini yakıp yıkmalarının en şiddetli dönemleri, şu iki dönemdir: Birinci Dünya Savaşının başlangıcı ve sonu. Birinci dönem, Osmanlı devletinin savaşa girmesi ve Osmanlılara karşı örgütlü Ermeni başkaldırışının patlak vermesiyle başladı. O dönem Rusların 1916 yılında Doğu Anadolu'yu zapt etmesiyle sona erdi İkinci dönem, Rus ordusunun, Rusya'da ki (Bolşevik) Devrim ya da çekilmesiyle başladı ve savaş alanında Rusların yerini alan Ermeni silahlı kuvvetlerinin 1918'de yenilgiye uğramasıyla bitti.[60]

Üçüncü Ordu Komutanı Vehib Paşa, Ermenilerin boşalttığı kentlere giren birliklerin gönderdiği raporları aldı ve Ermeni vahşet eylemlerinin kanıtlarını kendi gözleriyle gördü. İstanbul'da ki üstlerine gönderdiği kendi raporunda acıklı durumu şöyle anlattı;

---

[58] Dahiliye Nezareti, Aşiretlerin ve Muhacirlerin İskan şubesi, 30 mayıs 1915, belgeler II NO 112, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.217, İstanbul,1998.

[59] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.218, İstanbul,1998.

[60] McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.220, İstanbul,1998.

" Silah kullanabilecek yaşta olan bütün ahali toplammış, yol yapımı için Sarıkamış yönünde yürütülmüş ve kıyımdan geçirilmiştir. Geri kalan ahali Rusların çekilmesinden sonra Ermenilerin zulüm ve kıyımına uğramışlar, bunların bir bölümü yok edilmiş, cesetler kuyulara atılmış, insanlar evleriyle birlikte yakılmış, süngü kullanımıyla sakat edilmiş, toplu kıyım yapılan binalarda insanların karınları deşilmiş, ciğerleri sökülmüş, kızlar ve kadınlar her çeşit iblisçe davranışlara maruz kaldıktan sonra saçlarından asılmışlardır. İspanyol engizisyonun uyguladıklarından beter olan bu vahşet eylemleri sonucunda canlı kalabilmiş kişiler yoksulluk içindedir, canlıdan çok ölüye benzemektedir, dehşete düşmüşlerdir ve içlerinde aklını oynatanlar vardır. Bunlardan 1500 kadarı Erzincan'da, 30 000 kadarı Erzurum'dadır.

Halk açtır sefalet içindedir, çünkü neleri varsa ellerinden alınmıştır ve tarlalarını ekememişlerdir. Ahali, Rusların bıraktığı depolarda bulunan bir miktar yiyecek sayesinde canlı kalabilmişlerdir. En kötü koşullarda olan, Erzincan ve Erzurum çevresindeki köylerdir. Yol boyundaki köylerden kimi taş üzerinde taş bırakılmayarak hak ile yeksan edilmiş, halkının tümü kıyımdan geçirilmiştir". [61]

Yukarda yazılanlar sadece Erzincan ve Erzurum'dan ibaret değildi. Bayburt, Kars, Van, Bitlis, Güney Kafkasya ve neredeyse bütün Doğu Anadolu'nun Müslüman halkları toplu katliama maruz kalmış, köyleri yakılıp yıkılmış, yerinden yurdundan göç ettirilmiş durumdaydı ve ne Osmanlı'nın ne de kendi başlarına kendilerini savunacak ne silahları ne de durumları vardı çünkü Osmanlı ordusu bir o cepheden bir o cepheye Avrupa'nın büyük devletleri (İngiltere, Fransa, Rusya) ile savaş halindeydi ve bu cephelere gidenlerde gene kendilerinin öz çocuklarıydı, geride kalanlar ise genelde yaşlılar, kadınlar ve çocuklardı.

Yedinci Bölüm; Batı'da Kesin Sonuç Belirleyici Savaş

Mülk Köyünden Fatma Ninenin, Halide Edib'e söyledikleri

" Ah kızım dedi, dizlerimin üzerinde duran notlarım üstüne sabırsızca elini koydu, " yakılmış kulübeler, çoktan gırtlağı kesilmiş insanlar hakkında kargacık burgacık bir şeyler yazmanın yararı ne? Yok, onlar artık. Senin yazı yazman bizim karnımızı mı doyuracak, yoksa başımızın üstüne bir çatımı çekecek, ya da yaşamamızı mı sağlayacak? Köyün üç bin sığırı ve koyunu vardı, şimdi ise yumurtlayacak bir tek tavuk bile yok. Benim ihtiyarı ve Yunanlıların yaraladığı kızımı nasıl doyuracağım? Karnımızın içinde ki bu kızgın açlığı yatıştırmak için kaynattığımız otların üstüne ekecek tuz bile yok…

Yanlış olan bir şey var, yanlış olan bir şey var kızım. Eskiden Allah'ın başımıza musallat ettiği tek bela jandarmadır sanırdık. Sonra, Sultan bizim ne biçim zulümlere uğratıldığımızı bilmiyor mu demeye başladık. Zulme uğratılmak mı? Şimdi başımıza gelenlere bakılırsa o zamanlar cennette yaşıyormuşuz. Ah Allah'ım, canlı bırakılanların üzerinde biraz dam, çatı bıraksınlar diye şu Yunanlılara ne kadar yalvardım! Bana güldüler ve Avrupa bizi işte bütün bu halleri size edelim diye gönderdi. Sizi artık hiç rahat

[61] Üçüncü Ordu Komutanı Vehib Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine yazı, 13/14 Mart 1334 (1918). Belgeler I, No:65, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.220, İstanbul,1998.

koymayacağız dediler. Kızım biri şu Avrupa denen herife söylesin; biz garip köylüleri rahat bıraksın. Biz ona ne ettik"?[62]

Yedinci bölümde de 1919-22 arasında geçen Türk İstiklal Savaşını (Türk-Yunan mücadelesini) anlatır. Bu bölümde de durum yukarda ki anlattıklarımızdan farksız değildir. Başta Ruslar ve diğer Batılı güçler Ermenileri nasıl maşa olarak Türklere karşı kullandılarsa, 1919-22 arasında cereyan eden Türk-Yunan savaşında da durum aynıydı. İngilizlerin başını çektiği Avrupalı devletler, Batı Anadolu'nun işgaliyle ve Ankara Hükümetinin ya da Kuva-i Milliye Hükümetinin bertaraf edilmesi, için bu sefer Yunanlıları öne süreceklerdi ve bilindiği gibi 15 Mayıs 1919 günü İzmir'in işgali ile başlayan Batı Anadolu'nun işgali 9 Eylül 1922 günü Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğindeki Türk Ordusunun Yunanlıları kesin bir yenilgiye uğratmasıyla, 15 Mayıs 1919 günü başlayan işgal fiili olarak ortadan kalmıştır.

Son bölüme de fazla değinmeyeceğiz çünkü konumuzun Ermeni sorunu ve bu sorununun sebep ve sonuçlarını anlamak için sorunun geçmişine ve kökenlerine inerek yaşanan mezalimi ve yaratmış olduğu sorunları McCarty'nin kitabını referans olarak ele alıp anlatmaktı. Zaten Batı Anadolu'nun da durumunu Halide Edib'e başından geçen olayları anlatan Fatma Nine gayet iyi özetliyor.

Konumuzu özetleyecek olursak. Birinci Dünya Savaşının patlaması, 1820'li yıllarda başlamış olan "Toplumlar Arası Savaşın" sonucu aşamasının işaretini verdi. Ermenilerle Müslümanlar yüz yıldan beri Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da bir birine karşı vahşet eylemlerine girişmişlerdi, ama Birinci Dünya Savaşında ki öldürmeler hem nitelik hem nicelik yönünden farklı oldu. Her iki yanın eylemi olan daha eski vahşet etkinliklerinin, coğrafyada ki kapsamı açısından sınırlı kalmasına karşılık, Birinci Dünya Savaşında ki olaylar doğunun her yerinde kendini gösterdi.

Daha önceki manzaralarda, devlet gücünün engellenmesiyle, kıyımlar bir sınır içinde kalıyordu. Oysaki 1915'den sonra zorbalığa son verecek, huzur koruyucu bir gücün etkin bir biçimde kullanılışı pek görülmedi.

Ermeni saldırılarına uğrayıp da canlı kalmış Müslümanların, olay tanığı kimliğiyle verdikleri ifadelerin kanıtları göstermektedir ki, geçmişi çok zaman öncesine uzanan bu hınç, insanların içine işlemiş, durmuştu. Her yerde insanlık dışı muameleler yapılıyor ve insanlar öldürülmeden önce büyük işkencelere maruz kalıyorlardı. 1877-78 Rus-Türk Savaşında ya da Balkan Savaşlarında Avrupa'da ki Müslümanlara karşı yürütülmüş vahşet eylemlerindekinin tersine, Birinci Dünya Savaşı sırasında doğuda Ermenilerin Müslümanlara karşı giriştiği saldırıların odaklanışı, göç etmeye zorlamak amacında değil, öldürmenin kendisinde idi. Müslümanların öldürülmesi doğru dan doğru ya tek amaçtı.

Savaş ve çatışmalarda kıyımlarda üç yan vardı. Yanlardan biri Türküyle, Kürt'üyle, Çerkez'iyle bütün masum Osmanlı Müslümanları ve askerleri, ikinci yan da Ermeniler, bazı diğer Hıristiyan gruplar ve Rus ordusu bulunmaktaydı. Üçüncü yanda ise, ilke olarak kendi çıkarlarını gözeten ve bu yanlardan hiçbirini tutmayan bir güç durumundaki, Kürt aşiretleriydi. İlk iki yan, davalarını açıkça ve en ateşli biçimde ortay süren, herkese duyuran belli eden ve kendini düşmanların tümüyle yenilgiye uğratılması amacına adamış

[62] Halide Edib, The Turkish Ordeal, New York 1928, s.314. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.276, İstanbul,1998.

kişileri önder edinmişlerdi. Ancak sivil Ermenilerle Müslümanlardan birçoğu bu top yekûn savaşta kendi dindaşlarına katılmak zorunda bırakılmış köylüler ve kentlilerdi. Sırf Müslüman ya da Ermeni oldukları için öldürülmekte bulunmalarının yanı sıra Müslümanlar ya da Ermeniler olarak kendilerini savunmak için çarpışmak zorunluluğunda bulunuyorlardı. Daha en baştan beri bu savaş kendi özelliğini sivil halka yapılan saldırılarla gösterdi. Her iki yanda suçsuz ve kendi halinde ki insanlar çarpışmaya katılmak zorunda kaldı ve tecrit olayının üzerinden neredeyse bir yüz yıl geçmesine rağmen Türkiye'nin önüne her fırsatta sürülen ve çözülmesi gereken konuların başında gelmektedir.

KAYNAKÇA

1. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar,arka kapak, İstanbul,1998.
2. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar,önsöz, İstanbul,1998.
3. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.1, İstanbul,1998.
4. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.2, İstanbul,1998.
5. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.4, İstanbul,1998.
6. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.6, İstanbul,1998.
7. George Finlay, History of the Greek Revolution, London s.172, 1861. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.8, İstanbul,1998.
8. Thomas Gordon, History of the Greek revolution, edinburgh and london,1832, s.149, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.9, İstanbul,1998.
9. C.M .Woodhouse, The Greek war of İndependence, New York 1975, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.10, İstanbul,1998.
10. McCARTY, Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.11, İstanbul,1998.
11. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.12-13, İstanbul,1998.
12. İvon Golovin, The Caucasus, london 1854, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.21, İstanbul,1998.
13. McCARTY, Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.23, İstanbul,1998.
14. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.24, İstanbul,1998

15. Muriel Ann Atkin, The Khanates of the Eastern Caucasus and the Origin of the first Russo-Iran War, Yale University, 1978, s.7, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.25, İstanbul,1998.

16. Atkins, s. 25-27, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.25, İstanbul,1998.

17. Caucasian Battlefields, s. 148-149, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.26, İstanbul,1998.

18. Louise Nalbandian, the Armenian revolutionary movement: the Development of Armenian Political Parties Through the 19th century, Berkeley and Los Angeles, 1963, s.68, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.27, İstanbul,1998.

19. Atkins, s.144, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.29, İstanbul,1998.

20. Foreign Office, 97-424, Dickson'dan Stuart'a, Pera Beyoğlu, İstanbul, 14 Aralık 1864, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.43, İstanbul,1998.

21. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.45, İstanbul,1998.

22. Charles Williams, The Armenian Camping, Londra, 1878 s.129-130. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.47, İstanbul,1998.

23. Berlin Kongresi 1878 sırasında büyük devletler adına Müslüman sığıntıların durumunu soruşturan İngiliz soruşturmacı Cullen'in raporundan. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.59, İstanbul,1998.

24. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.59, İstanbul,1998.

25. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.68, İstanbul,1998.

26. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.69-70, İstanbul,1998.

27. F.O. 195-1189, No: 36, Borphy'den Layard'a yazı Burgaz 8 eylül 1878. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.69-70, İstanbul,1998.

28. F.O . 195-1189, NO 90, Blunt2dan Eliot'a yazı, 6 Ağustos 1877, ek no: 8, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.70, İstanbul,1998.

29. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.72, İstanbul,1998.

30. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.78, İstanbul,1998.

31. F.O. 195-1185, Calvert'dan Layard'a yazı, Edirne 15 ağustos 1878, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.98, İstanbul,1998.

32. Şimşir, I, No 312'de aktarılan, Reade'den Salisbury'ye yazı, Varna 8 Temmuz 1878, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.93, İstanbul,1998.

33. F.O. 195-1189, NO 44, Blunt'tan Layard'a Burgaz, 6 Kasım 1878, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.93, İstanbul,1998.

34. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.115, İstanbul,1998.

35. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.116, İstanbul,1998.

36. F.O. 65-978,NO.115, Ricketts'ten Derby'e yazı. Tiflis, 29 Ağustos 1877. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.117, İstanbul,1998.

37. F.O. 65-978, No.113 Ricketts'den Derby'e yazı, Tiflis, 22 Ağustos 1877. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.118, İstanbul,1998.

38. F.O. 65-978, No.121 Ricketts'den Derby'e yazı, Tiflis, 2 Ekim 1878, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.121, İstanbul,1998.

39. F.O. 195-1237, Clayton'dan Trotter'a yazı, Muş 31 Temmuz 1879, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.122, İstanbul,1998.

40. Mark Sykes, Dar ul İslam, Londo 1904 s. 72-78, 115-117, 126-127 ve 130-131, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.126, İstanbul,1998.

41. F.O. 424-122, NO32-1 , Clayton'dan Trotter'a yazı, Van 13 Aralık 1880. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.127, İstanbul,1998.

42. F.O. 424-68, No.639, Layard'dan Derby'ye yazı, İstanbul 18 Mart 1878, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.128, İstanbul,1998.

43. 40 kamuran Gürün, The armenian file, London 1985, s.128. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.129, İstanbul,1998.

44. British Documents II NO. 354, Layard'dan Majeste Kraliçenin dışişeleri Bakanına yazı, İstanbul, 27 Nisan 1880. McCARTY, Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.130, İstanbul,1998.

45. F.O. 78-4683, NO.3 S.2-8. Layard'dan Majeste Kraliçenin dışişeleri Bakanına yazı, 27 Nisan 1880. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.130, İstanbul,1998.

46. The Russian Empire, 1801-1917, Oxford, 1967, s. 611, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.142, İstanbul,1998.

47. F.O. 371-1762, Lamb'den Dışişleri Bakanına yazı, Selanik 9 Mart 1913. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.148, İstanbul,1998.

48. F.O. 195-2338. NO. 6650, Lamb'den Lowther'e yazı, Selanik 3 Aralık 1912. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.148, İstanbul,1998.

49. F.O.195-2438, NO. 7076, Morgan'dan Lowther'e yazı, Kavala 28 Aralık 1912, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.150, İstanbul,1998.

50. F.O. 371-1762, Young'dan Bax-Ironside'a yazı, Kavala 21 Aralık 1912. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.163, İstanbul,1998.

51. J. David Singer, Melvin Small, The Wages of War, 1816-1965, A Statistical Handbook, New York, 1972, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.193, İstanbul,1998.

52. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.193, İstanbul,1998.

53. Caucasian Battlefields, s. 299, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.197, İstanbul,1998.

54. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.198, İstanbul,1998.

55. 10. Kolordu kumandan vekili, Pertev Beyin, Van Belgeler II, NO 99, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.202, İstanbul,1998.

56. Prof. Dr. BAYRAKTAR, Bayram, 20. Yüzyılın Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri, Van Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği, s. 438-439, İNKİLAP, İstanbul,

57. Bronzar Paşa'dan Başkumandan vekili adına genelge, 18 Mart 1915, Belgeler I, NO 17, S. 205, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.216, İstanbul,1998.

58. Dahiliye Nezareti, Aşiretlerin ve Muhacirlerin İskan şubesi, 30 mayıs 1915, belgeler II NO 112, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.217, İstanbul,1998.

59. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.218, İstanbul,1998.

60. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.220, İstanbul,1998.

61. Üçüncü Ordu Komutanı Vehib Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine yazı, 13/14 Mart 1334 (1918). Belgeler I, No:65, McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.220, İstanbul,1998.

62. Halide Edib, The Turkish Ordeal, New York 1928, s.314. McCARTY,Justin, Death and Exile (Ölüm ve Sürgün), İnkilap Yayınları, 7. Baskı,Çev: Bilge Umar, s.276, İstanbul,1998.